

KAROL DEJNA
Łódź

Z ZAGADNIENÍ EWOLUCJI GWARY

Podjmując ogólnopolską akcję gromadzenia materiałów, które by mogły stać się podstawą opracowania Atlasu gwar polskich (AGP)¹, zakładaliśmy, że materiały te zbierze się od jak najlepiej zachowujących gwarę mieszkańców przewidzianego do zbadania punktu oraz że tak uzyskane dane dialektograficzne w miarę możliwości będziemy starali się uzupełniać dawniejszymi materiałami gwarowymi, jeśli zostały one zanotowane w tej samej względnie najbliższej odpowiedniego punktu AGP leżącej wsi. Wymieniona na początku zasada jest trudną do uniknięcia koniecznością, spowodowaną tym, że już w 1., a zwłaszcza w 2. poł. XX w., na skutek znacznego postępu cywilizacyjnego, upowszechniania oświaty, zmniejszania się izolacji wsi, oddziaływania środków szerzenia kultury oraz wielu innych czynników, gwarę w znacznym stopniu zaczęła coraz intensywniej zastępować uważana za lepszą i szerzej przydatną potoczna realizacja polszczyzny ogólnej, co powoduje, że w mowie poszczególnych mieszkańców wsi, zależnie od wykształcenia, czytania, zainteresowań postępowaniem itd., cechy gwarowe utrzymują się w bardzo nierównym, nieraz małym stopniu. Spośród prac inicjujących badanie procesów integracyjnego oddziaływania polszczyzny ogólnej na gwarę w powojennych warunkach należy wymienić doskonałą rozprawę Prof. M. Kucyły *O słownictwie ludzi wyzbywających się gwary*².

O ile jeszcze w pierwszych dziesięcioleciach naszego wieku zasób wyrazów gwary i jej system językowy można było poznać z tekstów prawie każdego mieszkańca danej wsi, dzisiaj znacznie trudniej znaleźć dobrze zachowującego gwarę informatora. Bardzo przeto ważnym i odpowiedzialnym, decydującym nieraz o wynikach poszukiwań zadaniem eksploratora terenowego staje się obecnie sta-

¹ K. D e j n a. *Projekt zebrania materiałów do "Atlasu gwar polskich"*. "Rozprawy Komisji Językowej ŁTN" 33:1987 s. 47-72; t e n ż e. *Założenia organizacji badań przygotowawczych do opracowania Atlasu gwar polskich*. "Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN" 42:1988 z. 7.

² "Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 19:1960 s. 141-156.

ranny i trafny dobór informatora, od którego zapiszemy materiały, oraz ustalenie na ich podstawie systemu językowego danej gwary, z którym będziemy mogli i dzisiaj, i w przyszłych badaniach obserwować różne stopnie integracji gwary z polszczyzną ogólną, procesy interferencji obcych systemów na tę gwara, a co najważniejsze – ewolucję poszczególnych właściwości tej gwary³. Różne stopnie zaawansowania procesów zanikania gwary powodują, że materiały zapisane od kilku informatorów z badanej wsi mogą wykazywać różne postacie fonetyczne czy morfologiczne, co płynnie stąd, że jedni informatorzy zachowują cechy swej gwary, inni zaś zastąpili lub zastępują je uważanymi za lepsze formami języka ogólnopolskiego czy innej gwary. Gdy w tych warunkach nie będzie się przestrzegało zasady doboru "najlepszego" (= najlepiej zachowującego gwara) informatora lub też gdy z przykładami jego wypowiedzi zmieszamy materiały notowane od innych, mniej wiarygodnych językowo mieszkańców badanej wsi, może dojść do zgromadzenia podczas badań terenowych materiałów, z których przyszli wykonawcy map atlasowych mogą wyciągnąć nieprzekonujące lub zgoła fałszywe wnioski. Posłużę się tu konkretnym przykładem.

Przy wypełnianiu kwestionariusza w jednym z przewidzianych do zbadania punktów Atlasu gwar polskich po kilkudziesięciu odpowiedziach zanotowano oboczne, różniące się fonetycznie czy fleksyjnie postaci tego samego wyrazu, wyróżnione i określone przez eksploratora jako "forma lub wyraz używany rzadziej niż inne" lub "używane tylko przez najstarsze osoby i to rzadko" (zaznaczamy je gwiazdką po wyrazie): *pȧmentum, pȧmátum**, *rákarni, rákarny**, *scáka, scáka**; *ńese* (1. sg.), *ńesȧ**, *b'ere, b'erá**, *puidę, puidá**, *kope, kopá**, *zuarne, zuarná**, *klepe, klepá**, *drape, drapá**, *gżeb'e, gżeb'á**; *víssa se, víssa sá**, *pele se, pele sá**, *zmiuui se, zmiuui sá**, *gzeie se || sá**, *bȧc se, bȧc sá**, *bȧl'i se, boiauy sá**, *na sćane, na sćaná**, *sypke* (acc. sg.), *sypká**, *puugem* (instr. sg.), *puugám**; *zavasy, zavessy**, *żika sfińa, żiko sfińa**, *cuk'er, cuker**, *bruk'ef, brukef**, *fk'edy, fkeđy**, *gżyva, gżyba**, *vdova, gdovec**, *śnik, śmik**, *ńisko, misko**, *ńizy, mizy**, *ńitka, mítica**, *śfat, śfat**, *synovi, synoii**, *kuńovi, kuńoii**, *χuopakovi, χuopakoi**, *sańami, sańamy**, *środa, rśoda**, *vyźeć, vyrzić**, *doźaue, dorzaue**, *uiźeć, urzeć**, *ve śrotku, ve rśotku**, *mgli me || my**, *uřic mi, uřic my**; *do studńi, do studńe**, *du skšyni, du skšyńe**, *do řivńicy, do řivńice**, *s psńnicy, s psńnice**, *v zbozu, v zboże**, *f kosu, f koše**, *krfi, krfe**; *veźimy* (1. pl. praes.), *vezeva**, *b'eżemy, b'ezeva**, *pekl'ismy* (1. pl. praet.), *pekl'izva**, *voľ'ismy, voľ'izva**,

³ Ewolucję gwary rozumiem jako procesy powstawania i ustalania się innowacji dialektalnych, wyróżniających mowę danej podgrupy etnicznej od innych gwar. Pozostałe przypadki zmian gwarowych skłonny jestem rozpatrywać w ramach procesów integracji – wypierania poszczególnych cech gwarowych przez język ogólnonarodowy, bądź też jako rezultaty dokonującej się w warunkach bilingwizmu interferencji – przenoszenia do danej gwary niektórych norm językowych innej gwary, pozostającej z nią w kontakcie językowym.

ńeśl'iśmy, ńeśl'izva*, iżeće (2. pl.), iżeta*, śpivoiće, śpivoita*, catoiće, cytoita*, iicmy, ii zva*, veśmy, veźva*, pismy, pizva; buńćće, buńćta*, ćisnuu, ćisnun*, znuu, znun*, vygarnuu, vygarnun*, źvignāua, źvignana*. Drugie tyle podobnych oboczności zanotowano bez zaznaczenia, która forma jest rzadsza czy starsza: p̄asta – p̄osta, skrent – skrāt, ryčan – rycun, sfozeń – sfozań, deńnica – dańica, dyšel – dyšel, davać – dajać, sap – sop, żyto – zyto, kftńe – kfńe, žhiva – žhiva, knuŕve – knuŕie, zaŕeśmy – zaŕeźva, cepami – cepamy, m̄iso – m̄inso, gonty – gunt-y, śmeće – śńeće, okenko – okańko, lampa – lempa, iażmo – iożmo, obrucka – obruncka, t̄son – t̄sun, vym̄eśić – vym̄aśić, vym̄atać – vyńatać, ieśiń – ieśań, boxenka – boxańka, s sokem – s sokem, śm̄odańe – śm̄odańe, večeža – večeža, len – lan, b'eżemy – b'eżeva, vaštat – varstat, iedvap – nedvap, l'ipa – hypa, byśai – lysaj, m̄esko – m̄esko, serpiń – serpań.

Przyszli redaktorzy i wykonawcy Atlasu gwar polskich będą mieli poważne kłopoty z przeniesieniem na mapy tak zgromadzonego materiału. Ani bowiem samo zaznaczenie oboczności, ani podanie, która z form obocznych jest częstsza, nie przyniosą czytelnikowi pełnego rozwiązania przedstawianych na mapie zagadnień językowych. Także nie byłoby celowe inne (np. statystyczne) ekspozowanie częstotliwości występowania form obocznych, które mogą być zależne od ilości zebranych materiałów lub od indywidualnych uwarunkowań informatora. W dodatku, przy części wymienionych form nie podaje się, które z nich są częstsze. Jedynym godnym uwzględnienia przez kartografa lingwistycznego kryterium uznania formy obocznej za ważniejszą i godną wzięcia za podstawę pozostaje to, że występuje ona w mowie starszego pokolenia. Projektowany bowiem atlas ma być nie tyle ścisłym odzwierciedleniem dzisiejszego stanu mowy mieszkańców badanej wsi, co syntetycznym obrazem tendencji i procesów ewolucyjnych, które doprowadziły do ustalenia się jej systemu językowego. Spośród więc zapisanych form obocznych podstawą ustalenia i przedstawienia na mapach systemu danej gwary muszą stać się rzadsze wprawdzie, ale notowane z tekstów starszego pokolenia ich postacie. To, że system ten nie zachował się konsekwentnie, czy nie utrzymał się u wszystkich mieszkańców, może być wynikiem integracyjnego oddziaływania polszczyzny ogólnej lub w niektórych wypadkach interferencji gwar sąsiednich. Ta druga ewentualność wydaje się w odniesieniu do omawianego punktu możliwa i prawdopodobna, skoro prócz informatorów urodzonych w badanej wsi znalazła się też mieszkająca tu od 1923 r. 84-letnia kobieta, której rodzice pochodzili z innej, odległej ok. 15 km wsi. Niestety nie zaznaczono, które przykłady zapisano od niej.

Słuszność stosowania metody kwalifikowania wartości i przydatności materiałów zapisanych od starszych informatorów potwierdza zestawienie zebranych ostatnio według kwestionariusza AGP współczesnych danych z materiałami zapisanymi w tejsze wsi przeszło 30 lat temu. Tak się bowiem złożyło, że w 1955 r.

zebrałem tu materiały według kwestionariusza atlasu kieleckiego od informatorów urodzonych w latach 1873 i 1879. Zestawienie materiału zebranego od informatorów, którzy urodzili się i przyswoili sobie system swej gwary przeszło sto lat temu, z materiałami zebranymi obecnie od osób urodzonych tu w latach 1909 i 1921 wykazuje wyraźnie, że formy określane jako "używane tylko przez najstarsze osoby i to rzadko" były w mowie osób, z którymi rozmawiałem w 1955 r., powszechne, a normy ich występowania prawie konsekwentne. Wyzyskując więc dawniej zebrane materiały, można otrzymać pełniejsze dane i odtworzyć wyrazistszy system badanej dziś gwary.

Prócz tego jest jeszcze jedna, wcale nie mniejsza korzyść z wyzyskania materiałów starszych. Opierając się na nich, można przy zastosowaniu metody historycznoporównawczej śledzić, które spośród powszechnych pod koniec XIX w. właściwości badanej dziś gwary uległy ewolucji lub też zostały zastąpione ogólnopolskimi odpowiednikami w wyniku coraz intensywniejszych procesów integracyjnych. Zestawiając obok siebie zapisy z r. 1955 (podajemy je na pierwszym miejscu) z zapisami obecnie dokonanymi w notatniku AGP (podanymi w nawiasach), można skonstatować, że niektóre występujące w mowie najstarszych, urodzonych przed r. 1880 informatorów cechy gwarowe uległy w ciągu bieżącego stulecia następującym zmianom:

1. Przedniojęzykowo-zębowe $t \geq \underline{u}$, konsekwentnie występujące u wszystkich współczesnych informatorów.

2. Skłonne do osłabienia, częściej zaniku nosowości \bar{q} ($\leq *q$) realizowane jest dzisiaj jako najczęściej rozłożona nosówka typu $\bar{a}N$: $\underline{u}obr\bar{q}c$ ($\underline{u}obranc$, $\underline{u}obrenc$), $skr\bar{q}t$ ($skr\bar{e}nt$, $skrent$), $v\bar{q}z\bar{i}d\bar{a}$ ($v\bar{a}z\bar{i}duo$), $pr\bar{q}nt$ ($pr\bar{a}nt$), $p\bar{q}ta$ ($p\bar{a}nta$), $s\bar{q}z\bar{a}$ ($sa\bar{n}za$), $p\bar{a}n\bar{c}$ ($pa\bar{n}c$), $\underline{i}a\bar{c}m\bar{a}n$ ($\underline{i}a\bar{n}c\bar{m}\bar{a}n$), $p\bar{a}to$ ($p\bar{a}to$), $p\bar{a}c\bar{i}na$ ($p\bar{a}c\bar{i}na$), $g\bar{a}s$ ($g\bar{e}s$), $m\bar{a}tke$ ($m\bar{a}ntk'e$), $v\bar{a}gle$ ($v\bar{a}ngle$), $kr\bar{a}zel$ ($kr\bar{a}zel$), $p\bar{s}\bar{a}za$ ($p\bar{s}\bar{a}nza$), $p\bar{s}\bar{a}sto$ ($p\bar{s}\bar{e}suo$), – ewentualnie, w wyniku procesów integracyjnych, przez kontynuanty typu ogólnopolskiego: $m\bar{a}so$ ($m\bar{i}nso$), $v\bar{a}cy$ ($v\bar{e}ncy$), $z\bar{a}cu\bar{t}$ ($z\bar{e}n\bar{c}u\bar{u}$), $v\bar{a}z\bar{a}n$ ($v\bar{e}z\bar{e}n$), $g\bar{z}\bar{a}da$ ($g\bar{z}\bar{e}nda$), $m\bar{a}d\bar{l}ica$ ($m\bar{e}nd\bar{l}'ica$), zwłaszcza w wygłosie: $zryb'\bar{a}$ ($zryb'e$), $\bar{c}e\bar{l}\bar{a}$ ($\bar{c}ele$), $\underline{i}ag\bar{n}\bar{a}$ ($\underline{i}ag\bar{n}e$), $pro\bar{s}\bar{a}$ ($pro\bar{s}e$), $\bar{c}\bar{a}m\bar{a}$ ($\bar{c}\bar{e}m\bar{e}$), $ra\bar{m}\bar{a}$ ($ra\bar{m}e$), $vy\bar{m}\bar{a}$ ($vy\bar{m}e$), $pa\bar{s}\bar{a} krov\bar{a}$ ($pase krove$), $skub'\bar{a}$ ($skub'e$), $rumb'\bar{a}$ ($sumb'e$), $sko\bar{p}\bar{a}$ ($sko\bar{p}e$), $ktam\bar{a}$ ($kuam\bar{e}$), $zlap\bar{a}$ ($zuap\bar{e}$) itd.

3. Podobnie ewolucja \underline{u} ($\leq *q$) w u : $\underline{u}okru\bar{g}le$ ($\underline{u}okrugy$), $gru\bar{z}el$ ($gru\bar{z}il$), $\underline{v}\bar{u}ska$ ($\underline{v}\bar{u}ska$), $vus\ \underline{v}\bar{a}ze$ ($v\bar{u}s\ v\bar{a}ze$), idu , su (3. pl. praes.), $na\ \underline{v}\bar{e}zu$ 'na wieżę', zamącona została częściowo procesami integracyjnymi polszczyzny ogólnej: $\underline{i}as\bar{t}\bar{s}up$ ($\underline{i}as\bar{c}ump$), $tupur$ ($tumpur$), $kukul$ ($ku\bar{n}kul$), $rucka$ ($roncka$), $k\bar{s}\bar{y}c$ ($k\bar{s}unc$), $bu\bar{c}\ \bar{e}i\ \chi o$ ($bu\bar{n}\bar{c}ta$).

4. Dość konsekwentnie występujące u ludzi urodzonych pod koniec XIX w. $\acute{a}N$ ($\leq eN$) utrzymało się w kilku zaledwie przykładach: *lān* (*lan, len*), *dāńica* (*denńica, dańica*), *suk'āńka* (*suk'ańka*), *drzāń* (*drzań*). Poza tym w szerokim zakresie doszło do integracji z polszczyzną ogólną: *śāń* (*siń*), *za tām* (*za tым*), *tšpāń* (*tšpeń*), *v ieśāni* (*v iešeńi*), *iāndur* (*iindur*), *boχāńka*, *iām* (*iim*), *s sokām* (*s sokem*), *lelāń* (*leleń*), *kařāń* (*kařniń*), *šyrpāń* (*šerpiń*), *ńusām* (*ńusem* 'niosłem'), *ńeśāmy* (*ńeśemy*).

5. Tak samo $\acute{a}N$ ($\leq *dN$) zachowało się jeszcze w *kolāno* (*kolano*), *rāmā* (*rame*), z *nāmy* (*z nami*), *iaglāno*, *iāčmāno* *kasa* (*iaglana*), ale w podanych i innych przykładach występuje dziś tylko *aN*.

6. Powszechne u najstarszych informatorów o ($\leq \acute{a} \leq *ā$) poza *śōta* (*śāua*), *potrof* (*potrāf*), *popšyńok* (*popšecńāk*) zostało wyparte przez kontynuanty ogólnopolskie: *nosot* (*nosat*), *rolo* (*rola*), *staińo* (*staińa*), *ufnol* (*ufnal*), *źrybno* (*źrybna*), *gornek* (*garnek*), *visco śā* (*visca śe*), *sagun* (*sagan*), *pšypodek* (*pšypadek*), *źiko śfyńa* (*źika śfińa*), *scypok* (*scupak*), *studńo* (*studńa*), *piiofska* (*piiafska*), *zviio śā* (*zviia śe*), *nopašte* (*naparstek*), *ńedvop* (*iedvap*), *tartok* (*tartak*), *lisoj* (*łyśai*), *vezo* (*veża*).

7. Integracja z polszczyzną ogólną spowodowała zastąpienie stwardniałych *k* g przed *i* e przez *ki* *gi*, *ke* *ge*: (*cuk'er*), *kerovńik* (*k'erovńik*), *brukef* (*bruk'ef*), *zgrapy* (*zgrapki*), *kiska* (*k'iska*), *letke* (*let'ke*), *kolki* (*kol'ki*), *šekyru* (*šekiru*), *velgi* (*vel'gi*).

8. Tak samo stwardniałe *li* zastąpione zostało przez *li*: *lis* (*l'is*), *pliska* (*pl'iska*), *glista* (*gl'ista*), *list* (*l'ist*), *leliika* (*le'l'iika*), *slifka* (*sl'ifka*), *lipa* (*l'ipa*), *livoťoš* (*l'ivotaš*), *koźliny* (*koźl'iny*).

Za rezultat integracji omawianej gwary z polszczyzną ogólną albo interferencji gwar okolicznych można też uważać następujące zmiany:

9. Usuwanie mazurzenia: *iis* (*iiš* 'jeź'), *kozuχ* (*kožuχ*), *vezo* (*veża*), *zuťtko* (*žuťtko*), *zyto* (*żyto*), *na zarnaχ* (*na żarnaχ*), *oocyśić* (*oocyśić*).

10. Zastąpienie typowo małopolskich form zmetatezowanych odpowiednikami zbliżonymi do ogólnopolskich: *dorżały* (*doiżauy*), *dorzić* (*doiżeć*), *rsoda* (*środa*).

11. Usunięcie śladów typowo mazowieckiego rozłożenia wargowych miękkich, a następnie redukcji tak wytworzonych grup spółgłoskowych w typach: a) pomieszanie *m* i *ń*: *ńisko* (*ńisko*), *śńik* (*śńik*), *my* (*mi*), *śmeźāne* (*iizyńe*), *śńodańe* (*śńadańe*), *kołńiš* (*kołńiš*), *śńeće* (*śńeće*), *ńitka* (*ńitka*); b) w grupach *sf* \leq *šfi* \leq *šf*: *šfińa* (*šfińa*), *šfirek* (*šfirek*), *šfica* (*šfica*); c) w wyrazie *knuje* (*knuve*); d) w końcówce dat. sg.: *kuńoi* (*kuńoi*); e) w końcówce instr. pl.: *cepamy* (*cepańi*), *vestamy* (*vostańi*), *uasamy* (*uasami*).

12. Za innowacje typu ewolucyjnego omawianej gwary można uważać: a) wywołane tendencją do wyrównań analogicznych zastąpienie końcówki gen. sg. f.

-e przez -i (analogia do odmiany typu *noc nocy, kość kości*): do *grużele* (do *grunżel'i*), *psańice* (s *psęńicy*), do *řivnice* (do *řivńicy*), z *řize* (*řizy*), ze *studńe* (ze *studńi*), u *košule* (*košul'i*); b) zatarę funkcji dualnej końcówek czasownikowych -*va*, -*řva*:- *ńeřeva*, *ńeřva*, *ńeřliřva*, które dziś są traktowane jako oboczność końcówek pluralnych -*my*, -*řmy*, choć można też ten proces kojarzyć z integracją czy interferencją.

ZUR MUNDARTEVOLUTION

Z u s a m m e n f a s s u n g

In dem Artikel werden Probleme erörtert, die bei der Materialsammlung für den Atlas polnischer Mundarten auftauchen. Zivilisationsfortschritte, Entwicklung des Schulwesens, Überwindung der Isolation der Dörfer und die Auswirkungen der Massenmedien verursachen, daß Mundarten durch die Hochsprache verdrängt werden, die als besser gilt und eine breitere Verwendung hat. Es taucht somit das Problem auf, gute Informanten zu finden, um das Mundartsystem eines Dorfes, den typischen Wortschatz zu rekonstruieren. Der Mundartenuntergang ist im unterschiedlichen Masse fortgeschritten, was auch dazu führt, daß das Erhebungsmaterial bei verschiedenen Informanten aus dem gleichen Dorf phonetische und morphologische Unterschiede aufweist. Wenn in dieser Situation nicht die besten Informanten gewählt werden (d.h., die am besten die Mundart bewahren), bzw. wenn zu ihrem Material Beispiele weniger zuverlässiger Informanten hinzugefügt werden kann es dazu kommen, daß das gesammelte Material für die Kartenhersteller wenig überzeugend sein wird oder auch zu falschen Schlußfolgerungen führen wird. Es ist insofern wichtig, daß der geplante Atlas nicht nur den jetzigen Stand der Mundarten in den untersuchten Dörfern widerspiegeln soll, sondern als ein synthetisches Bild der Evolutionstendenzen und -prozesse betrachtet werden sollte, die zur Festigung der Mundartsysteme der einzelnen Dörfer geführt haben.

Das Problem wurde anhand des Materials zum Atlas polnischer Mundarten aus einem Dorf des Kleinpolens vorgestellt. Es wird gleichzeitig ein Vergleich zu Ergebnissen hergestellt, die in dem gleichen Dorf bei Untersuchungen 1955 zusammengestellt wurden. Aus dem Material geht hervor, daß Formen, die heute von den ältesten Einwohnern und auch selten gebraucht werden, vor 30 Jahren allgemein verbreitet waren.

Übersetzt von E. Krukowska